

Moștenirea lui Gramsci și politica comuniștilor italieni în perioada postbelică

[Gramsci's legacy and the politics of Italian communists in the post-war period]

Guido LIGUORI

Abstract: *Although, since his return to Italy in 1944, Palmiro Togliatti consistently referred to Antonio Gramsci (who had died in 1937) to provide theoretical foundation for his work to rebuild the Italian Communist Party as a mass party, far from the paradigms of the Third International, and for his policy of embracing parliamentary democracy and collaborating with all other anti-fascist political forces, most of the innovations he introduced through his actions came from his own experience and cultural and political perspective. However, his reference to Gramsci served to lend authority to his new politics, and the diffusion of Gramsci's writings was also due, in addition to the cultural affinities between the two, to the need to dialogue with non-Communist and even non-Marxist intellectuals, thanks to the example of a great Communist intellectual like Gramsci.*

Keywords: *Italian political history, History of contemporary political thought, Italian Communist Party, Gramsci's Interpretations, Palmiro Togliatti.*

Togliatti, propagator și interpret al lui Gramsci

Antonio Gramsci – cel mai mare gânditor italian al secolului al XX-lea și astăzi cel mai citit gânditor italian din lume – a murit în 1937, după aproape douăzeci de ani de închisoare și boli agravate inexorabil de detenție. A fost arestat în noiembrie 1926, într-o perioadă în care fascismul devenise definitiv un regim dictatorial¹. Înainte de arestarea sa, Gramsci fusese mai întâi un tânăr jurnalist socialist, apoi liderul unui mic partid comunist: puțini îi cunoșteau numele, chiar dacă faima sa depășise deja granițele partidului său,

iar profunzimea scrierilor sale jurnalistice din 1916 până în 1922 atrăsese atenția unor mari oameni de cultură, precum Piero Gobetti, Giuseppe Prezzolini, Benedetto Croce și mulți alții².

Palmiro Togliatti a fost principalul arhitect al succesului gândirii lui Gramsci. Prieten și tovarăș al lui Gramsci încă din perioada facultății (ambii s-au înscris la Universitatea din Torino în 1911 datorită unei burse, dar Gramsci nu a absolvit niciodată, absorbit de politică și jurnalism militant), Togliatti a devenit liderul comuniștilor italieni după arestarea lui Gramsci și a rămas așa până la moartea sa, în 1964³.

Deja prieten și colaborator al lui Gramsci încă din perioada facultății – ambii reușiseră să se înscrie la Universitatea din Torino în 1911 datorită unei burse, dar Gramsci nu a absolvit niciodată, din cauza resurselor financiare insuficiente, a sănătății sale și a pasiunii sale pentru politică și jurnalism militant – Togliatti a devenit liderul comuniștilor italieni după arestarea lui Gramsci și a rămas așa până la moartea sa.

Togliatti a fost un lider al Internaționalei Comuniste⁴, al doilea după Dimitrov (și bineînțeles Stalin).

S-a adaptat pentru a urma o politică pe care în anii 1929-1933 nu a împărtășit-o în mod explicit, din motive de supraviețuire politică, deoarece micul Partid Comunist Italian (PCI⁵) nu ar fi putut supraviețui fără un ajutor extern puternic, confruntat cu o țară complet dominată timp de mulți ani de Mussolini și fascism.

Totuși, la întoarcerea în Italia în 1944, Togliatti a făcut o alegere curajoasă și fără rezerve pentru democrația politico-parlamentară, deși cu speranța că o astfel de democrație ar putea deveni o „democrație progresistă”, adică cu elemente pronunțate de solidaritate socială, guvernare publică a economiei și stat social, așa cum prevedea în mod explicit Constituția italiană din 1948 – scrisă cu contribuția sa⁶ decisivă și făcută posibilă prin colaborarea tuturor partidelor antifasciste.

În această nouă situație – impresionat de *Caietele*⁷ și *Scrisorile* pe care Gramsci le scrisese în închisoare și le citise în exilul său din Uniunea

Sovietică în timpul războiului – Togliatti a decis să-l publice pe Gramsci și să-l facă fundamentul, baza politicii și culturii comuniștilor italieni⁸.

Fără munca lui Togliatti ca editor și interpret, fără decizia sa neașteptată de a-l face pe Gramsci o figură cheie în reconstrucția Partidului Comunist Italian în Italia democratică, Gramsci nu ar fi fost Gramsci-ul pe care îl cunoaștem astăzi.

Ar fi fost amintit doar ca un martir antifascist, dar nu am fi știut nimic timp de multe decenii despre imensa sa muncă în închisoare. Poate că „Caietele”, scrise în închisoare și duse în Uniunea Sovietică după moartea sa în 1937, ar fi fost redescoperite și publicate abia în anii 1990 (într-un context istoric și politic complet diferit), după ce au rămas îngropate în Arhivele Moscovei, din cauza heterodoxiei evidente a gândirii lui Gramsci față de liniile directe ale Diamat-ului lui Stalin. Ar fi durat ani de zile pentru a le descifra și înțelege, presupunând că o astfel de lucrare ar fi fost încercată cu angajamentul necesar după sfârșitul „socialismului real” și al Partidului Comunist Italian, la începutul anilor 1990.

„Politica” lui Gramsci, „tradusă” de Palmiro Togliatti

De ce a ales Togliatti să-l facă pe Gramsci, începând cu 1944-1945, una dintre figurile cheie ale activității sale politice și culturale într-o Italie

încă afectată de război și care abia ieșea din fascism?

În primul rând, a existat cu siguranță prietenia și admirația de lungă durată pe care le-a avut întotdeauna pentru Gramsci încă din anii 1910, când gânditorul sard fusese profesorul și ghidul său. Această admirație și devotament prietenos au rămas ferme chiar dacă în 1926 cei doi lideri ai Partidului Comunist Italian se ciocniseră cu putere din cauza luptelor interne din cadrul Partidului Comunist al Uniunii Sovietice⁹.

Mai mult, dincolo de considerațiile strict politice, Gramsci și Togliatti au împărtășit același background cultural, acela al unui marxism antipozitivist (deci antieconomist și antideterminist), puternic influențat de climatul cultural al Italiei din primii douăzeci de ani ai secolului al XX-lea și de filozofii – în primul rând filosofia neoidealistă a lui Croce și Gentile – care postulau o reevaluare a elementului subiectiv și au fost, prin urmare, greșit înțelese de marxismul clasic al celei de-a Doua Internaționale.

Dar au existat și alte motive care au determinat alegerea lui Togliatti: mai presus de toate, el dorea să se distanțeze de marxism-leninismul sovietic din epoca stalinistă, chiar dacă nu explicit, adică fără a provoca o ruptură între PCI și PCUS. Această ruptură – în anii de admirație larg răspândită pentru Uniunea Sovietică, care oprise și învinsese nazi-fascismul, și apoi a „Războiului Rece” – membrii și alegătorii partidului său nu ar fi înțeles-o și pe care el însuși nu o credea posibilă din mai multe

motive. Togliatti credea că, comuniștii puteau deveni o forță politică puternică și decisivă în Italia numai dacă nu „copiau” pur și simplu modul de a fi și de a face politica al comuniștilor sovietici, cultura lor politică; numai dacă comuniștii italieni își dezvoltău propriul mod de a fi, propria identitate originală, adânc înrădăcinată în istoria și realitatea națională.

În aceste condiții, Gramsci îl ajuta pe Togliatti pentru atingerea a trei scopuri:

a) să-și vaccineze treptat partidul (fără rupturi senzaționale cu sovieticii, pe care nu și le putea permite) împotriva marxismului-leninismului și a mitului Uniunii Sovietice și Stalin, care era atunci larg răspândit nu doar printre comuniști, ci printre toate partidele, deoarece Stalin jucase un rol esențial în înfrângerea nazismului și fascismului: în *Caielele din închisoare* regăsim o critică severă a marxismului-leninismului sovietic – pe care Gramsci îl acuza că este pre-simplist, grosolan și economicist – și formularea unui marxism diferit și a unui mod de a înțelege politica care își avea rădăcinile în istoria și cultura națională;

b) să înceapă, grație lui Gramsci și scrierilor sale din închisoare, să aibă relații de colaborare cu alte forțe politice democratice și antifasciste, înlocuind conceptul tradițional leninist al „dictaturii proletariatului” și mitul acaparării violente a puterii (care era, de altfel, imposibilă într-o lume împărțită în două prin acordurile dintre marile puteri care au câștigat al Doilea Război Mondial) cu terenul

indicat de Gramsci pentru lupta pentru hegemonie;

c) să atragă toți intelectualii în Partidul Comunist Italian, chiar și pe cei care nu erau marxști sau comuniști, arătându-le măreția gândirii lui Gramsci și capacitatea sa de a analiza și discuta, fără anateme sau prejudecăți, marii gânditori ai epocii moderne, în special pe cei italieni – de la Machiavelli la Manzoni, de la Benedetto Croce la Giovanni Gentile (care fusese și el fascist) și mulți alții.

Din aceste motive, la întoarcerea în Italia în martie 1944, Togliatti și-a prezentat politica de unitate antifascistă drept „politica lui Gramsci”¹⁰, chiar dacă majoritatea inovațiilor politice și statutare pe care le-a adoptat au fost mai degrabă ale sale, ale lui Togliatti, decât ale lui Gramsci.

Togliatti, de exemplu, dorea ca PCI să permită apartenența la partid bazată exclusiv pe aderarea la programul său politic, lăsând libertatea de alegere în chestiuni filosofice, culturale și religioase. Togliatti dorea, de asemenea, ca „Partidul său” comunist – pe care el însuși îl numea „noul partid” – să fie un „partid de masă” și nu un „partid de cadre” (adică doar „revoluționari profesioniști”), departe de modelele celei de-a Treia Internaționale, dominat de o componență restrânsă definită. Era un partid care trebuia să participe sincer la democrația parlamentară și să aibă un caracter național puternic, fără a renunța la legăturile sale cu Uniunea Sovietică, ci afirmându-și propriul „drum național către socialism” independent față de aceasta din urmă.

În 1944, Gramsci era necunoscut majorității oamenilor, chiar și militanților Partidului Comunist Italian. Togliatti a fost cel care l-a făcut figura politică și culturală a comuniștilor italieni.

Acest lucru era valabil și în cazul multora dintre liderii partidului său, care crescuseră în exil în timpul fascismului, înconjurați de mitul Uniunii Sovietice și al lui Stalin, și îl consideraseră pe Gramsci prea diferit de ei, un eretic sau un disident. Din acest motiv, Togliatti – odată întors în Italia – a preferat să favorizeze promovarea unei noi generații de tineri ce crescuseră în timpul fascismului și care se apropiaseră de Partidul Comunist Italian și de conspirația antifascistă abia spre sfârșitul anilor 1930, deoarece se opuneau alianței cu Germania lui Hitler (dezvoltată de Mussolini mai ales începând cu anii 1935-1936) și războiului din Spania din 1936-1939, precum și legilor antisemite din 1938.

Politica de unitate antifascistă

În ceea ce privește politica de unitate cu alte forțe antifasciste pe care Togliatti a inițiat-o în Italia în 1944 – pentru a consolida democrația italiană după douăzeci de ani de fascism și a împiedica revenirea la putere a celor mai conservatoare și reacționare forțe care, deși învinse, au continuat să existe în țară – s-au făcut numeroase referiri la Gramsci, pentru a o legitima.

„Războiul de poziție” al lui Gramsci a fost o strategie interpretată de Togliatti (exagerând poate orientarea sa democratică) ca un antecedent ideal al „poli-

ticii de unitate antifascistă” urmărită de PCI în perioada postbelică și în noua Italie republicană.

Se poate argumenta că Togliatti a urmat o politică inspirată de Gramsci în măsura permisă de realismul său politic, într-o lume foarte diferită de cea în care trăise și gândise Gramsci, o lume împărțită în două după Acorurile de la Yalta. Togliatti l-a preamărit pe Gramsci, dar s-a distanțat adesea de gândirea sa; l-a considerat pe liderul sard drept inițiatorul noii politici comuniste din Italia, chiar și atunci când el însuși, Togliatti, era în realitate principalul protagonist în alegerea democrației parlamentare, care avea să caracterizeze Partidul Comunist Italian de atunci încolo: o alegere făcută pe baza unei regândiri profunde a democrației politice, realizată în a doua jumătate a anilor '30, adică în anii „fronturilor populare” din Franța și Spania și ai Războiului Civil Spaniol, în care mulți comuniști italieni (inclusiv Togliatti) au fost angajați direct împotriva nazi-fasciștilor și în apărarea Republicii Democratice Spaniole.

Politica unității antifasciste a găsit în Gramsci, în Italia postbelică, un punct fundamental de referință. Togliatti a afirmat într-un discurs încă din 1945:

„Ideea centrală a acțiunii politice a lui Gramsci a fost cea a unității: unitatea partidelor muncitorești în lupta pentru apărarea instituțiilor democratice și pentru răsturnarea fascismului; unitatea partidelor muncitorești cu forțele democratice [...]; unitatea maselor muncitoare socialiste cu masele muncitoare catolice din orașe și din sate,

unitatea muncitorilor, unitatea muncitorilor și țăranilor, unitatea muncitorilor a mâinilor și minților, pentru crearea unui mare bloc de forțe naționale pe baza căruia ar fi posibil să se blocheze drumul către avansarea fascismului și să salveze – așa cum ar fi fost încă posibil – țara noastră”¹¹.

În realitate, a fost o denaturare a gândirii lui Gramsci, o adaptare a acesteia la situația politică a momentului și la nevoile politice ale Partidului Comunist Italian.

Gramsci și intelectualii

Însă cele mai mari efecte ale introducerii lui Gramsci, necunoscut anterior sau aproape necunoscut, în peisajul italian postfascist au fost repercusiunile pe care le-a avut în rândul intelectualilor¹². În 1947, au fost publicate *Scrisorile din închisoare*, care au devenit o senzație literară și politică, în special după ce au primit Premiul Viareggio (un premiu literar important) în același an.

Sensibilitatea și personalitatea lui Gramsci, chiar înainte de dimensiunea sa culturală și politică, au rezonat cu opinia publică, recompensând forma populară cu care se hotărâse să se înceapă diseminarea moștenirii lui Gramsci, începând cu scrisorile sale, care amestecau motive politice și filosofice cu unele profund umane, din care reieșea profunzimea morală a deținutului.

Au existat, de asemenea, din partea unor intelectuali care au rămas anticomuniști convinși, încercări de a-l pune pe Gramsci împotriva partidului său, lăudându-l pe revoluționa-

rul care a dispărut pentru a lupta împotriva moștenitorilor săi politici (de exemplu, Togliatti și PCI).

De exemplu, fostul comunist Ignazio Silone – scriitor important care fusese un lider de nivel înalt al Partidului Comunist până la începutul anilor 1930, sub numele său real, Secondino Tranquilli¹³ – a avut numai cuvinte de laudă adresate gândirii lui Gramsci, în care „generațiile mai tinere”, a scris el, puteau vedea „poate singurul profesor pentru acești tineri care au rămas prea mult timp fără profesori”¹⁴, dar în același timp a luptat împotriva PCI din punct de vedere cultural și politic, și datorită fondurilor primite în secret de la Statele Unite, și a sprijinului acordat de serviciile secrete cu care a colaborat¹⁵.

Benedetto Croce a fost, mai presus de toți, cel care a încercat să-l contrapună pe Gramsci cu PCI, recenzând *Scrisorile din închisoare* în revista „Quaderni della «Critica»”. Vârstnicul filosof neoidealist scria: „Ca om al gândirii, el [Gramsci] a fost unul de-al nostru”, adică unul dintre gânditorii neoidealiști, al căror lider incontestabil era. Apoi a continuat să enumere caracteristicile care, în opinia sa, legau gândirea lui Gramsci de neoidealism, contrapunându-l pe Gramsci – scria el – cu „catehismul filosofic scris de Stalin” și, prin urmare, cu un marxism pe care PCI nu-l putea să-l renege în mod deschis. În cele din urmă, a concluzionat polemic afirmând că „intelectualii comuniști de astăzi sunt prea departe de exemplul lui Gramsci”¹⁶.

Aceste judecăți admirative au provenit în principal din lectura *Scri-*

sorilor lui Gramsci. Totuși, odată cu publicarea *Caietelor din închisoare* în anul următor, în 1948, Croce avea să recunoască faptul că criticile lui Gramsci erau îndreptate în primul rând împotriva filosofiei sale, care fusese dominantă în Italia și Europa timp de o jumătate de secol, începând cu începutul secolului al XX-lea – o filosofie pe care Gramsci a deconstruit-o complet.

Polemica inițială a lui Togliatti cu Croce¹⁷, uneori chiar dură, care susținea că moștenirea lui Gramsci aparținea tradiției comuniste, a fost însoțită de un dialog strâns din partea lui Togliatti cu toți acei studenți și adepți ai lui Croce, adesea iluștri, care păreau dispuși să-l părăsească politic pe liberalul Croce pentru a se apropia de PCI, tocmai în numele lui Gramsci (și din cauza incapacității vechiului Maestru de a oferi acea explicație exhaustivă a celor douăzeci de ani de fascism pe care Gramsci a oferit-o în schimb în *Caietele din închisoare*)¹⁸.

Mari intelectuali, precum arheologul Ranuccio Bianchi Bandinelli și criticul literar Luigi Russo, au fost complet cucerți de Gramsci și s-au alăturat Partidului Comunist. Bandinelli, de exemplu, a scris că Gramsci i-a însoțit pe intelectualii instruiți de Croce (inclusiv el însuși):

„pe o cale lungă, către o ușă închisă, în spatele căreia știm că se deschide o lume diferită [...] lumea de mâine [...] În fața acelei uși închise, figura fragilă a lui Antonio Gramsci a ajuns la noi și, înmănându-ne hârtiile sale dezordonate, scrise în singurătatea închisorii, ne-a făcut să înțelegem, cu

privirea sa, că în ele vom găsi o cheie pentru a merge mai departe”¹⁹.

Susținătorul lui Croce, Gabriele Pepe (care părăsise Partidul Liberal abia în 1946), a scris în revista lui Togliatti, *Rinascita*, în 1947, că atitudinea lui Gramsci față de Croce era cea a „unui discipol care se ceartă cu maestrul”, de la care asimilase „cel mai profund spirit istoricist”²⁰.

Într-o altă revistă apropiată comunistilor, *Società*, un alt intelectual prestigios, Carlo Muscetta, și el critic literar, i-a răspuns lui Croce, relatând celebra anecdotă despre Croce însuși care și-a trezit fiica în miez de noapte pentru a o citi, „mișcat de un adevărat entuziasm” și emoție, câteva pasaje din *Scrisori din închisoare*²¹.

Și în aceeași revistă, istoricul Paolo Alatri a amintit cum „neoidealismul și materialismul istoric” (pe care el o înțelegea aici ca fiind teoria lui Gramsci) erau doctrine „descendente ale aceleiași linii, care este gândirea seculară modernă”, astfel încât „Croce și Gramsci se mișcă pe un teren comun”²².

În cele din urmă, au existat numeroase exagerări în interpretările lui Gramsci din partea acelor intelectuali care abandonaseră recent liberalismul, dar care au rămas liberali și crocieni în cultură lor filosofică profundă. Aceste exagerări s-au datorat marelui entuziasm care a apărut după prima publicare a operelor lui Gramsci, între 1947 și 1951. Ele au fost posibile atât prin faptul că Gramsci a fost un autor postum, iar *Caietele* sale nu au fost întotdeauna ușor de interpretat; atât datorită amploarei și profunzimii

reflecției istorice, filosofice, literare și politice pe care Gramsci a reușit să o conducă în timp ce se afla într-o celulă de închisoare fascistă.

Togliatti înțelesese imediat, citind manuscrisele Caietelor, măreția gândirii lui Gramsci – și îl folosisese și pe Gramsci pentru propria politică și pentru cea a partidului său, care era partidul fondat de Gramsci. Dar știa foarte bine că Gramsci era un autor mai vital și mai modern, mai mare, în multe privințe, decât cel care reieșea din utilizarea politică pe care PCI o făcuse din el în Italia recent ieșită din fascism. Și a recunoscut deschis acest lucru mulți ani mai târziu, în 1964, în ultima dintre numeroasele scrieri cu care a continuat de-a lungul vieții sale să sporească și să răspândească cunoașterea figurii, operelor și gândirii lui Gramsci. Togliatti scria atunci, recenzând o antologie a scrierilor lui Gramsci²³:

„Astăzi, când am citit paginile acestei antologii [o antologie de scrieri gramsciene publicată în 1964], persoana lui Antonio Gramsci mi s-a părut plasată într-o lumină mai vie, una care transcende evenimentele istorice ale partidului nostru”²⁴.

Prin urmare, Gramsci și gândirea sa au depășit cadrele partidului său. Moștenirea gândirii sale nu putea fi limitată doar la comuniști; ea aparținea întregii culturi și gândiri politice globale.

Acuratețea acestor afirmații ar fi devenit evidentă pentru toți după sfârșitul Uniunii Sovietice și al „lagărului socialist” pe care îl conducea, când – nemaifiind constrânse de „Războiul Rece” – difuzarea și influența gândirii lui Gramsci în întreaga

lume și în multe domenii ale cunoașterii au devenit enorme și de neegalat: Gramsci este astăzi cel mai cu-

noscute eseist italian din lume, poate al doilea după Machiavelli.

Traducere din limba italiană
realizată de Sabin DRĂGULIN

Note

- ¹ În ceea ce privește diferitele momente ale biografiei lui Gramsci vezi A. D'Orsi, *Gramsci. Una nuova biografia*, noua ediție revăzută și dezvoltată, Feltrinelli, Milano, 2018.
- ² În ceea ce privește interesul manifestat de cultura liberal-democratică a timpului său față de Gramsci, fac referire la cartea mea *Gramsci conteso. Interpretazioni, dibattiti e polemiche 1922-2012*, Editori Riuniti, Roma, 2012, pp. 21-54.
- ³ Aceste contribuții sunt adunate în P. Togliatti, *Scritti su Gramsci*, a cura di G. Liguori, Editori Riuniti university press, Roma, 2013.
- ⁴ Cea mai bună biografie a lui Togliatti este volumul lui A. Agosti, *Palmiro Togliatti*, Utet, Torino, 1996.
- ⁵ Partidul Comunist Italian a fost de fapt numit Partidul Comunist din Italia între 1921 și 1943, apoi și-a schimbat numele urmând directivele Cominternului în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când Stalin a dizolvat Internaționala Comunistă pentru a promova înțelegerea și bunele relații cu celelalte state care făceau parte din alianța antinazistă. Voi folosi aici termenul de Partid Comunist Italian (PCI), care, la urma urmei, nu era complet necunoscut nici înainte de 1943.
- ⁶ Vezi P. Ciofi, G. Ferrara, G. Santomassimo, *Togliatti costituente*, Editori Riuniti university press, 2014.
- ⁷ Antonio Gramsci, *Caielele din închisoare*, (ediție îngrijită de) Sabin Drăgulin, Ioana Cristea Drăgulin și

Angelo Chielli, vol. I-III, Editura Timpul, Iași, 2025.

- ⁸ Vezi G. Liguori, *Gramsci conteso, op.cit.*, mai ales pp. 55-82.
- ⁹ În octombrie 1926, imediat înainte de arestarea sa, Gramsci, din Italia, criticase nu atât linia politică (alianța muncitori-țărâni) a majorității PCUS conduse de Stalin și Buharin împotriva minorității conduse de Troțki, cât modul în care se ducea această luptă, care, susținea el, va distruge mișcarea comunistă așa cum fusese până atunci. În schimb, Togliatti, care se afla la Moscova reprezentând partidul său la Internaționala Comunistă, înțelegând că lupta se încheiase deja în realitate cu victoria lui Stalin, a răspuns că nu se mai putea face decât să se alinieze cu învingătorii, fără a persista în critica metodelor lor. Vezi *Gramsci a Roma, Togliatti a Mosca. Il carteggio del 1926*, (ediție îngrijită de) C. Daniele, cu un eseu semnat de G. Vacca, Torino, Einaudi, 1999.
- ¹⁰ P. Togliatti, „La politica di Gramsci”, în *L'Unità* (varianta editată la Napoli), 30 aprilie 1944, Idem, *Scritti su Gramsci, op. cit.*, pp. 99.101.
- ¹¹ P. Togliatti, *Discorso su Gramsci nei giorni della Liberazione* [Napoli, 29 aprilie 1945], în Idem, *Scritti su Gramsci, op.cit.*, p. 123.
- ¹² Vezi F. Chiarotto, *Operazione Gramsci. Alla conquista degli intellettuali nell'Italia del dopoguerra*, Bruno Mondadori Editore, Milano, 2011.
- ¹³ Silone fusese, de asemenea, spion pentru poliția italiană și apoi pentru poliția politică fascistă, din 1919 până

la sfârșitul anilor 1920. În urma respingerii politicilor lui Stalin și, probabil, și din cauza unei profunde crize de conștiință cu privire la rolul său de informator, s-a retras din activitatea politică și, pentru a trata o boală pulmonară gravă, s-a refugiat în Elveția, unde a început să scrie romane, devenind unul dintre cei mai importanți scriitori italieni ai secolului al XX-lea, de inspirație catolică și cu poziție politică social-democrată anticomunistă. Adevărul despre activitățile sale de informator avea să iasă la iveală din arhivele statului abia la mulți ani după moartea sa, în 1978. Vezi D. Biocca, M. Canali, *L'informatore: Silone, i comunisti e la polizia*, Luni Editrice, Milano, 2000; D. Biocca, *Silone. La doppia vita di un italiano*, Rizzoli, Milano, 2005.

- ¹⁴ I. Silone, „Antonio Gramsci”, în „Europa socialista”, nr. 11, 1947, p. 9.
- ¹⁵ Vezi D. Biocca, *Silone. La doppia vita di un italiano*, op.cit.
- ¹⁶ B. Croce, „Antonio Gramsci-Lettere dal carcere”, în *Quaderni della "Critica"*, nr.8, 1947, pp. 86-88.
- ¹⁷ Cfr. P. Togliatti, „Antonio Gramsci e don Benedetto”, în *Rinascita*, nr. 6,

1947, în Idem, *Scritti su Gramsci*, op. cit., pp. 138-139.

- ¹⁸ Gramsci vedea fascismul ca o dezvoltare a deficiențelor procesului care dusesse la unificarea Italiei, caracterizat printr-o implicare insuficientă a maselor populare, în special a țăranilor, în timp ce Croce explica fascismul ca o simplă „paranteză” în istoria Italiei, după care trebuiau reînstituite structurile acelei Italii prefasciste, liberale, elitiste și nedemocratice, ceea ce excludea programatic clasele muncitoare de la participarea la viața politică și la bunăstarea economică.
- ¹⁹ R. Bianchi Bandinelli, *Dal diario di un borghese* [1948], Il Saggiatore, Milano, 1962, p. 242.
- ²⁰ G. Pepe, „Antonio Gramsci-Lettere dal carcere”, în *Rinascita*, nr.6, 1947, p. 165.
- ²¹ C. Muscetta, „Le lettere dal carcere di Antonio Gramsci”, în *Società*, nr. 5, 1947, p. 697.
- ²² P. Alatri, „Una noterella su Gramsci e Croce”, în *Società*, nr. 5, 1947, p. 680.
- ²³ *2000 pagine di Gramsci*, (ediție îngrijită de) G. Ferrata e N. Gatto, Milano, Il Saggiatore, 1964.
- ²⁴ P. Togliatti, „Gramsci, un uomo”, în *Paese sera*, 19 iunie 1964, în Idem, *Scritti su Gramsci*, op.cit., p. 321.

Bibliografie

Lucrări cu caracter general și special

2000 pagine di Gramsci, (ediție îngrijită de G. Ferrata e N. Gatto), Milano, Il Saggiatore, 1964.
AGOSTI, A., *Palmiro Togliatti*, Utet, Torino, 1996.
BANDINELLI, Bianchi R., *Dal diario di un borghese* [1948], Il Saggiatore, Milano, 1962.
BIOCCA, D., *Silone. La doppia vita di un italiano*, Rizzoli, Milano, 2005.
BIOCCA, D., Canali, M., *L'informatore: Silone, i comunisti e la polizia*, Luni

Editrice, Milano, 2000.

CIOFI, P., FERRARA, G., SANTOMASSIMO, G., *Togliatti costituente*, Editori Riuniti university press, 2014.

D'ORSI, A., *Gramsci. Una nuova biografia*, noua ediție revăzută și dezvoltată, Feltrinelli, Milano, 2018.

GRAMSCI, Antonio, *Caietele din închisoare*, (ediție îngrijită de) Sabin Drăgulin, Ioana Cristea Drăgulin și Angelo Chielli, vol. I-IV, Editura Timpul, Iași, 2025.

Gramsci a Roma, Togliatti a Mosca. Il carteggio del 1926, (ediție îngrijită de)

C. Daniele, cu un eseu semnat de G. Vacca, Torino, Einaudi, 1999.

LIGUORI, Guido, *Gramsci conteso. Interpretazioni, dibattiti e polemiche 1922-2012*, Editori Riuniti, Roma, 2012.

TOGLIATTI, P., *Scritti su Gramsci*, (ediție îngrijită de) G. Liguori, Editori Riuniti university press, Roma, 2013.

Articole și studii

ALATRI, P., „Una noterella su Gramsci e Croce”, în *Società*, nr. 5, 1947, p. 680.

CROCE, B., „Antonio Gramsci-Lettere dal carcere”, în *Quaderni della “Critica”*, nr.8, 1947, pp. 86-88.

MUSCETTA, C., „Le lettere dal carcere di Antonio Gramsci”, în *Società*, nr. 5, 1947, p. 697.

PEPE, G., „Antonio Gramsci-Lettere dal carcere”, în *Rinascita*, nr.6, 1947, p. 165.

SILONED, I. , „Antonio Gramsci”, în „Europa socialista”, nr. 11, 1947, p. 9.

TOGLIATTI, P., „La politica di Gramsci”, în *L’Unità* (varianta editată la Napoli), 30 aprilie 1944, Idem, *Scritti su Gramsci, op. cit.*, pp. 99.101.

IDEM, *Discorso su Gramsci nei giorni della Liberazione* [Napoli, 29 aprilie 1945], în Idem, *Scritti su Gramsci, op.cit.*, p. 123.

IDEM, „Antonio Gramsci e don Benedetto”, în *Rinascita*, nr. 6, 1947, în Idem, *Scritti su Gramsci, op. cit.*, pp. 138-139.

IDEM, „Gramsci, un uomo”, în *Paese sera*, 19 iunie 1964, în Idem, *Scritti su Gramsci, op.cit.*, p. 321.

